

«ФІЗІОЛОГ»

«Фізіолог» — чи не найзагадковіша пам'ятка, що формувалася впродовж понад тисячолітньої історії середньовічної християнської літератури. Вважається, що твір було написано анонімним автором в Александрії в II—III ст. Пізніше, у V—VI ст., з'явилася візантійська редакція пам'ятки. Сучасні дослідники стверджують, що обидві ці редакції були засвоєні православно-слов'янськими літературами і, зокрема, в Україні-Русі стали відомими не пізніше XII—XIII ст. Ймовірно, тоді ж старокиївські книжники започаткували традицію укладати збірники «наукових» текстів, серед яких були шестодневи, «Християнська топографія» Козьми Індикоплова, «Тлумачна паля» та «Фізіолог». А оскільки й сам слов'янський перекладач визначає твір як «Слово и сказаніе о звѣрех и птахах», то не дивно, що він і досі сприймається широким колом учених як науково-природничий твір, присвячений вивченню світу тварин. Проте «Фізіолог» навряд чи доречно відносити до праць, у яких порушуються й вирішуються природознавчі питання, збірник не належить до науково-природничих або науково-художніх творів, а є повчальною книгою, призначеною для роз'яснення у доступній та цікавій формі основних догматів християнства.

Творчий задум автора книги не передбачає ані впровадження богословсько-філософських ідей, ані апробації дослідницьких способів пізнання, наявних у шестодневах та «Християнській топографії». Разом із тим у творі помітна своєрідна стилізація (а може, симуляція) природознавчого аналізу, адже «слово и сказаніє» складається, на перший погляд, із міркувань на зоологічні теми.

Утім спостереження за тваринами є не науково-пізнавальними, а швидше повчально-наставницькими. Наприклад, серед особливих звичок лева виділяється його схильність замітати хвостом власні сліди і тим самим залишатися непомітним для мисливців. Ця властивість лева ставиться за приклад людині, яка має «творити милостиню» приховано і від стороннього ока, і від самого себе. А, скажімо, у змій автор бачить звичку перед водопоєм залишати отруту в норі й вимагає, щоб віруючі, збираючись до церкви, також не брали із собою злість та невдоволення. Тож визначення певних прикмет тварин служить передусім для формулювання морально-напучувальних сентенцій, якими повинні керуватися люди. Мабуть, такий проповідницький підхід до впорядкування тексту й пояснює прагнення спостерігача іноді розглядати «риси» вигаданих істот (водного коня, мраволева, Горгони, гідропа та ін.).

Виведення релігійних настанов відбувається за допомогою містифікованої символізації, що, як відомо, є найпоширенішим способом відтворення образу в середньовічній літературі. Автор неначе свідомо плутано кодує спостереження за тваринами, ускладнюючи сприйняття новостворе-

Мініатюра «Лисиця і птахи».
Список «Фізіолога».
XV ст.

Мініатюра «Лев вдихає життя
новонародженому левенятю».
Список «Фізіолога». XV ст.

ної реальності. Наприклад, у тексті стверджується, що слон спить, стоячи біля дерева. А якщо впаде, то самостійно підвестися не може. Тоді приходиться «великий слон», який також не здатний його підняти. За ним — ще дванадцять слонів, які теж не в змозі допомогти. Нарешті з'являється «маленький слон», який підставляє хобот і ним зводить «товариша» на ноги.

Нижче наводиться тлумачення цих дивних образів. Слон, який упав, символізує Адама, «великий слон» — Мойсея, дванадцять слонів — дванадцятьох старозавітних пророків, а «маленький» — Христа. А ось чому для втілення ключової новозавітної ідеї обираються саме такі символи, лишається загадкою.

Тож «Фізіолог» і справді нагадує збірку загадок, які мають активізувати інтелектуальні здібності потенційних читачів. Цілком імовірно, середньовічні мислителі вважали цей твір «про звірів та птахів» своєрідним навчальним посібником для тих, що посвячуються у таємне знання, а через це — збіркою «хибних парадоксів», які відводять від «зовнішнього» і переводять «на рівень істинної реальності»¹, виражаючи потаємні положення християнського благочестя. При цьому містична символізація як спосіб розмірковування вказує на пропедевтичне призначення тексту, адже за змістом «характеристики» тварин є повчально-проповідницькими.

Ще більшою мірою пропедевтичність «Фізіолога» позначають його літературні особливості. Авторська позиція розкривається у відтворенні об-

Мініатюра «Ісрей та птах фенікс».
Список «Фізіолога». XV ст.

¹ Юрченко А.Г. Александрійский «Физиолог»: Зоологическая мистерия. — СПб., 2001. — С. 355—356.

Шиферний рельєф із Софії Київської.
XI ст.

разу автора та образу адресата, а також у типових як для повчально-виховного задуму звернення до адресата. А композиція — у формах викладу та принципах зв'язування міркувань усередині кожної глави.

Образ автора «Фізіолога» наділено кількома характерними рисами. По-перше, він видає себе за фахового спостерігача за природою, який прагне вказати на особливі властивості деяких (іноді навіть вигаданих!) істот. По-друге, цей спостерігач постає духовним наставником, який помічає звички тварин і намагається показати, як повинен чинити християнин. Відтак автор виявляє себе носієм утаємниченого знання, в яке хоче посвятити свою аудиторію.

Загалом для «Фізіолога» не характерні пафосні авторські звернення до адресата. Навіть попри наявність категоричних закликів, тональність моралістичного висловлювання залишається врівноваженою і неекспресивною, позбавленою риторичних вигуків та яскравих мовленнєвих фігур.

Загалом для «Фізіолога» не характерні пафосні авторські звернення до адресата. Навіть попри наявність категоричних закликів, тональність моралістичного висловлювання залишається врівноваженою і неекспресивною, позбавленою риторичних вигуків та яскравих мовленнєвих фігур.

На композиційному рівні упорядник поєднує опис та міркування. Кожний розділ, що присвячений тій чи іншій тварині, розпочинається з окреслення притаманних їй «властивостей», а завершується повчальними міркуваннями або екзегезою. Основною формою вираження змісту у «Фізіолозі» якраз постає розмірковування, а опис служить для художньо завуальованого унаочнення релігійних доктрин шляхом широкої символізації, об'єктами якої стають не лише справжні, а й вигадані тварини.

У цьому, мабуть, полягає як загадка, так і розгадка «Фізіолога». Автор не стільки відшукує у природі тварин, «властивості» яких могли б символічно вказати на обставини духовного життя віруючих, як сам «створює» якихось дивних істот, «підганяючи» їх під певну віросповідну настанову. Виникає питання: з якої причини це робиться — через те, що автор не знаходить тва-

Срібний пластинчастий браслет. XIII ст.

рин, які йому підходять в окремому випадку (адже можливі джерела таких запозичень не знайдені)? Чи для того, щоб стимулювати інтерпретаційні навички своєї аудиторії?

Пріоритет міркування підкреслюється і способом пов'язування думок усередині кожного розділу твору. Закінчуючи перелік рис конкретної тварини, автор вдається до напучування, зазвичай розпочинаючи його фразою «тако и ты, человѣче». Проте вимога наслідувати звички зображеної перед тим істоти не так впливає з попереднього опису, як передує йому за змістом. Саме тому, мабуть, під деякі настанови й «підганяються» якісь міфічні тварини.

Ще одна композиційна особливість «Фізiолога» — відсутність зв'язку між окремими розділами. У творі немає єдиної сюжетно-композиційної лінії, що встановлювала би певну послідовність викладу матеріалу. Розділи поєднані довільно, і тому можуть бути переставлені без будь-якої шкоди для змісту. Такий композиційний принцип упорядкування дає підстави назвати його «довідниковим». До певної міри споріднений із композицією перекладних збірників («Ізборників Святослава» 1073 та 1076 рр., «Златоструя», «Пчолі»), «Фізiолог» зовнішньо відповідає структурі цих творів, призначення яких полягає в наданні пізнавальної й корисної інформації.

Оскільки «Фізiолог» — усе ж таки книга не про птахів та звірів, а про умови досягнення християнського благочестя, то й персонажами твору постають не тварини, а «символи горішнього світу або пекла» (О. Юрченко). Тож основні риси і звички тварин насправді у творі не відображено, незважаючи на те, що автор «Фізiолога» посилається на авторитетні античні трактати про тварин.

Позбавлений сенсу й розгляд «Фізiолога» у контексті космологічних творів, оскільки ці пам'ятки суттєво відрізняються за структурними параметрами. Нелегкими видаються спроби визначити жанрове місце цієї пам'ятки в середньовічній літературі. Оскільки «Фізiолог» є катехізичним, то він більше тяжіє до повчання. Або перед нами приклад твору якогось вузькоспеціалізованого, не описаного досі жанру — своєрідних духовно-повчальних загадок (або й розгадок).

Попри все «Фізiолог» відіграв помітну роль у становленні української літератури. Ця книга, що стала популярною ще з XIII ст., безперечно, допомагала утворювати численні бестіарії, які виникали в епоху Середньовіччя. А крім того, впливала на формулювання настанов, що пропонувалися читачам у творах таких письменників епохи бароко, як Лаврентій Зизаній, Памво Беринда, Іоаннікій Галятовський, Антоній Радивиловський та ін.

Ініціали «В» з Юрійського Євангелія.
1119—1128 рр.